

MAGYARORSZÁG TELEPÜLÉSHÁLÓZATI RÉGIÓI A 20. SZÁZAD ELEJÉN

BAJMÓCY PÉTER – BALIZS DÁNIEL

SETTLEMENT REGIONS OF HUNGARY IN THE EARLY 20TH CENTURY

The settlement system of Hungary (Carpathian Basin) was really complex in the early 20th century. The average size and density of villages and towns and the percentage of outskirts population had great regional variety. We could use the data of 1910 Hungarian census (the last one with uniform data collecting system and method) to specify the settlement regions, regions with almost uniform settlement structure. There were 12418 villages and 123 towns in Hungary in 1910 excluding Croatia-Slavonia. The population of the villages was 14.52 million, the average population of a village was 1169 person. 1.47 million people (10.8%) lived at the outskirts of the villages. The population of the towns was 3,7 million in 1910 (average population: 30300 persons), the percentage of outskirts population in the towns was 13.2. We could specify 36 settlement regions in Hungary, even these regions are really different in size (40-3500 villages, area: 600-75.000 km², population: 25.000-3.5 million). These regions are not entirely homogenous and also the borderline between them sometimes not a strict line even a zone of transition. There are some regions with dominantly small villages (Western-Hungary, Western and Eastern Slovakia, Hunedoara in Transylvania) and on the other side with large villages (Great Hungarian Plain (Alföld), Bačka Region, Budapest Agglomeration, Jiu-valley). We can find large outskirts population at the Alföld, mountainous regions, Transdanubia and industrial regions with various types. Finally we could combine the average village size and the percentage and type of outskirts population and we could specify 15 settlement region types. The largest groups are the regions with small villages and low outskirts population and the regions with medium-sized villages with large or above average outskirts population (5-6 regions). There were several changes in the settlement system of the Carpathian Basin during the 20th century, but because of the different data system of different countries (different administrative structure, different definition of villages, outskirts, etc.) it is impossible to specify settlement regions of nowadays with such a uniform method.

Az elmúlt időszakban számos olyan tanulmány készült, amely az ország településeit bizonyos szempontokból típusokba sorolta, s a típusok területiségét is vizsgálta. Meghatározásra kerültek agglomerációk, településegüttesek, falutájak, településhálózati régiók (BELUSZKY 1999). Amíg az agglomerációk és a településegüttesek esetében elsősorban a települések funkcionális hasonlósága, avagy összetartozása a döntő, addig a falutájak és a településhálózati régiók esetében a települések méret szerinti hasonlósága is fontos. A falutájak – kialakításuk módszertana miatt – a legösszetettebb képződmények, hiszen a falvak életkörülményei alapján lettek lehatárolva (BELUSZKY 2007). Ugyanakkor az egyes falutájak általában nem egy-kétféle falutípust koncentrálnak, hanem különböző típusú falvak speciális kombinációjaként értelmezhetők. A településhálózati régiók esetében a települések méretét és szerkezetét tartjuk döntőnek, a falvak funkciói csak abban az esetben jutnak döntő szerephez, ha az jelentős méret-, vagy szerkezetbeli eltérést okoz a környezetükhöz képest (ipari, idegenforgalmi térségek, nagyvárosi agglomerációk). Emellett azonban a települések között kialakult kapcsolatok jellege is meghatározó a településhálózati régiók elhatárolásánál.

Természetesen a legritkább eset az, amikor nagyobb területen egyforma települések helyezkednek el. A településhálózati régiók esetében sincs ez másként. A későbbiekben lehatárolt régiók is gyakran különböző települések kombinációi, de egyes településtípusok meghatározóak az adott térségen belül. A településhálózati régiók jellemzőiket elsősorban a terület falvai adják meg, a városok kis száma miatt a 20. század elején csak kisebb szerephez jutottak, kivéve néhány, speciális régióban. Számos, kisebb településhálózati régióban egyáltalán nem található város, ugyanakkor a városok vizsgálatba vonása az átlagnépességeket jelentősen torzíthatja. Különösen igaz ez, ha egy aprófalvas térségben egy-egy nagyváros található (Pécs, Kassa), így a szűkebben vett vizsgálatba a városokat nem vettük figyelembe, velük kapcsolatban csak néhány megjegyzést tettünk. Mindezek alapján beszélhetnénk akár faluhálózati régiókról is, azonban, mivel a városok a 20. század elején még alig módosították a falvak által meghatározott képet, jóval kisebb számban voltak jelen és jóval kisebb lélekszámot koncentráltak (KOVÁCS 2012), így a településhálózati- és faluhálózati régiók között abban az időben gyakorlatilag egyenlőséget tehetünk.

Napjaink településhálózati régióit Beluszky Pál határolta le (BELUSZKY 1999). Számos problémával került szembe (aggregátság szintje, inhomogén régiók, a régiók különböző mérete), amely törvényszerű egy ilyen vizsgálat esetében. Beluszky vizsgálata és lehatárolása nem „mélyebb, a településvidékekre vonatkozó kutatásokra” és nem „komoly módszertani adatbázisra” támaszkodott, hanem elsősorban a „több évtizedes személyes tapasztalatokra” (BELUSZKY 1999). A nagyobb régiók gyakran több kisebb alrégióra bomlottak, melyek településhálózata között viszonylag nagyobb eltérések is lehetnek. Több esetben, különösen az Alföldön megfigyelhető volt, hogy a Beluszky által lehatárolt alrégiók a határ mentén helyezkednek el, s felmerült, hogy ezek vajon nem egy a mai határ túloldalán is folytatódó (esetleg önálló) régió részei? (Bihar, Bácska, Szatmár-Bereg) Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az elmúlt száz évben a régiók átalakulhattak, új régiók keletkeztek. Vélhetően a Balaton-menti üdülő agglomeráció régió, vagy az Ózd-Sajó-völgy-Miskolc-Tiszaújvárosi iparvidék alrégió száz éve még nem alkotott önálló településhálózati (al)régiót.

Mindez indokolja a teljes Kárpát-medencebeli vizsgálatot, azonban azt nem, hogy miért nem napjaink településhálózata került vizsgálat alá. A kutatásban később ismertetett módszertannal a mai településhálózat nem vizsgálható. Az egyes országok ugyanis teljesen eltérő települési szintű adatbázisokkal rendelkeznek. Az eltérő településdefiníciók (a községek definiálása Románia, Szerbia, Horvátország és Szlovénia területén), a külterület önálló egységekként figyelmen kívül hagyása a legtöbb országban és az adathiány lehetetlenné teszi az összehasonlítást. Az egységes adatbázis híján pedig nem mérhető a településsűrűség, a külterületi népesség aránya, a települések nagyság szerinti megoszlása sem. Szintén nincs egységes városdefiníció, így a falu- és városállomány különválasztása is problematikus. Mindezek ellenére más, zömmel kvalitatív módszerekkel minden bizonnyal lehatárolhatóak lennének bizonyos szintű településhálózati régiók a napjaink Kárpát-medencéjére is.

A KUTATÁS ADATBÁZISA ÉS MÓDSZERTANA

A kutatás adatbázisát az 1900-as és 1910-es népszámlálás települési szintű adatbázisai alkották. A település szintjén az 1900-as és az 1910-es népességszámot, valamint az 1900-as külterületi népességszámot vettük figyelembe. Ugyanakkor csak a történelmi Magyarország területével foglalkoztunk, Horvát- és Szlavónországgal nem, mivel az ottani közigazgatási beosztás alapvetően eltért a magyarországitól, az ottani politikai községek egy sor helységet (valódi községet, külterületet) vontak egybe (*BELUSZKY 1999*). Végül ez 12541 települést jelentett, e települések alapadatai adták a kutatás adatbázisát. A kutatás során – ahogyan azt már említettük – a városokat külön kezeltük, a régiók lehatárolásánál a városok adatai csak kiegészítésként vettük figyelembe. A városok körének meghatározása nem egyértelmű, a közigazgatási beosztás erre biztosan nem alkalmas. Elfogadván Beluszky P. és Győri R. beosztását, az általuk legalább középvárosként számon tartott 123 várost (főváros, regionális központok, megyeközpontok, középvárosok) vettük ki a vizsgálat fő részéből, a kisvárosok ugyanakkor benne maradtak, hiszen ha ezeket is kivettük volna a vizsgálatból, akkor egyes régiókban, különösen az Alföldön a valóstól igencsak eltérő képes kaptunk volna (*BELUSZKY – GYŐRI 2005*). Természetesen a város-község határ nem köthető népességszámhoz, hiszen a vizsgálat körében maradt a 25 ezer fő feletti népességgel rendelkező Kispest, Erzsébetfalva, Rákospalota, Békés, Csongrád, vagy Törökszentmiklós, de városnak számít az alig 3 ezres Csíkszereda, Liptószentmiklós és Aranyosmarót.

Az 1900-as és 1910-es településállományt az 1910-es keretek között egységesítettük, a legfőbb gondot nem a közigazgatási, hanem a névváltozások okozták, az 1900-as népszámlálásban több száz település más néven szerepet, mint 1910-ben. A külterületi népességszámok esetében is adódtak kisebb nehézségek. Az általunk használt 1902-es helységnévtár vélhetőleg néhány esetben nem foglalja ki az 1-2 fős külterületi lakott helyekkel, így ezek kimaradtak a vizsgálatból, bár komoly eltérést nem okoznának. A külterületi népesség összlétszáma településenként nem állt rendelkezésre, az egyes településekhez tartozó, néha több tucatnyi külterületi lakott hely népességszámát össze kellett adni településenként, így tudtuk meghatározni adatbázisunk ezen elemét. Ugyanakkor a korabeli (és a mai) statisztika nem tud mit kezdeni a valódi szórványtelepülésekkel. Ilyenek az ország több pontján előfordulnak (Vend-vidék, Muraközi-dombság, Árva vármegye lengyelek által lakott részei, az erdélyi Aranyos-völgy, önállósodott dunántúli majorok, alföldi tanyaközségek), melyek esetében nincs igazi belterület, így külterület sem. A statisztika felváltva vagy minden lakost belterületi vagy mindet külterületi lakosként kezeli, így gyakran valótlan értékek adódnak. A Vend-vidéken, a Lengyel-Árvában gyakorlatilag nincs külterületi népesség, a Muraközi-dombságon és az Aranyos-völgyben pedig felváltva vannak 100%-os és 0%-os külterületi népességgel rendelkező települések. Hasonló egyébként a helyzet az őrségi szerek és a Göcsej szeges települései esetében is, ott is a teljes népesség a belterületen lakik – a statisztika szerint. A statisztikai adatbázis vizsgálatán túl áttekintettük a vonatkozó szakirodalmakat, illetve ellenőrzésként a mai állapotot a Google Earth

szoftver segítségével elemeztük. Az időpontot az is indokolja, hogy a külterületek ekkor érik el legnagyobb népességüket, a faluállományt pedig még csak éppen kezdte átalakítani az urbanizáció (BELUSZKY 1999, FRISNYÁK 1995).

Mindezeket figyelembe véve 12418 falunak és 123 városnak tekintett település volt Magyarországon 1910-ben, a községekben 1900-ban 13,59, 1910-ben 14,52 millió ember élt, a községek átlagos népessége 1910-ben 1169 fő volt, s az 1,47 millió külterületi lakos azt jelentette, hogy 1900-ban a külterületi népesség aránya a községekben 10,8% volt. A városokban 1900-ban 3,21, 1910-ben 3,70 millió ember élt, átlagos népességük 30300 fő, külterületi népességarányuk 13,2% volt.

A településhálózati régiók lehatárolása során elsősorban a régió falvainak átlagnépességét, külterületi népességarányát, valamint az egyes falunagyság kategóriák (5000 fő felett, 2-5 ezer, 1-2 ezer, 500-1000, 500 fő alatt) százalékos arányát vettük figyelembe. Mellékes tényezőként a városok méretét és külterületi népességét is áttekintettük, ott, ahol legalább 3-4 város volt az adott régióban. A lehatárolás első lépéseként a járások adatait tekintettük, majd ezt finomítottuk járások összevonásával, illetve részekre bontásával. A járási adatokat, mivel a járáshatárok legtöbbször nem alkalmasak településhálózati régióhatároknak e tanulmányban nem közöljük.

Ahogy Beluszky P. vizsgálataiban, jelen kutatás esetében is gondot okozott a területi egységek aggregálása (BELUSZKY 1999). Kezdetben mintegy 50 régió került lehatárolásra, majd a hasonló, egymás melletti régiók összevonásra kerültek. Így az erdélyi régióhoz került a Kárpátalja nyugati és a Bánát keleti fele is. Több esetben kérdéses volt, hogy két egymás melletti, de természeti adottságok vagy történeti múlt alapján eltérő régió kerülhet-e egyetlen egységbe. Ilyen esetekben az egyes részeket külön-külön is megvizsgáltuk, s ha hasonló adatokkal rendelkeztek, akkor továbbra is egy régiót alkothattak (Bácska és Nyugat-Bánát), Tolnai és Pest-Solt-Kalocsai Dunamente, Tolnai-Hegyhát és Kelet-Baranya, Árva és Szepes bizonyos részei, vagy a Kisalföld zöme a Bakonnyal és Délkelet-Zalával). Fontos szempont volt, hogy a régiók területileg összefüggjenek, ettől két esetben tértünk el (Vendvidéki és Muraközi dombság, Árva-Dunajec), mindkét esetben a településhálózati régió a határ túloldalán folytatódott megteremtve a fizikai kapcsolatot a két, nem összefüggő magyarországi rész között. A régiók elnevezése sem volt minden esetben egyértelmű, hiszen ilyen területi egységek gyakran nem léteznek.

A TELEPÜLÉSHÁLÓZATI RÉGIÓK JELLEMZŐI TELEPÜLÉSMÉRET ÉS A KÜLTERÜLETI NÉPESSÉG ARÁNYA SZERINT

Végül egy 36 régióból álló rendszer mellett állapodtunk meg. A lehatárolt régiók mérete igen eltérő (40-3500 település, 600-75.000 km², 25.000-3,5 milliós népesség) (*1. táblázat*). Természetesen a régiók a legtöbb esetben nem homogének, bennük a legjellemzőbb településtípus mellett mások is elfordulnak. Ugyanakkor az is gyakori, hogy

két régió nem éles választóvonallal válik el, hanem széles kontaktzónával megy át egymásba. Az ilyen esetekben általában valamely közigazgatási határt tekintettük „feltételes” határnak. Az inhomogenitás nem csak a méretre vonatkozik, az egyes régiókhoz általában etnikai jellemzők sem köthetők. Az etnikai határok és a településhálózati régiók határai szinte sehol sem esnek egybe, s az egyes régiók népességének etnikai szerkezete is vegyes. A lehatárolt régiókon belül számos, olyan kisebb területi egység is létezik, amelyek jól elhatárolható speciális településhálózattal rendelkeznek. Ezek akár településhálózati mikrorégióként is értelmezhetők, ugyanakkor jelen beosztásnál nem vettük figyelembe ezeket, mint különálló(nagy)régiókat (Őrség, kisebb szórványvidékek a Felvidéken), Marosludas környéki szórványvidék Erdélyben, a Brassó környéki mozaikos régió).

*1.a. táblázat: A településhálózati régiók legfőbb jellemzői I.
Table 1.a: Some data of the settlement regions of Hungary, I.*

NR	Régió neve	Össz-népesség	Kül-területi nép.	Tele-pü-lések száma	Terület (km ²)	Átlag-népesség (fő)	Mérettípus	Külte-rületi né-pesség (%)	Külterü-leti típus
1	Alföld	1269044	339382	212	20113,4	5986	Nagyfalvas	29,0	Magas
2	Alföldi-Dunamente	217135	31893	68	3573,2	3193	Középfalvas	15,5	Átlag feletti
3	Alpokalja	492359	30844	776	6634,5	634	Aprófalvas	6,6	Alacsony
4	Aranyos	106362	16636	56	3135,0	1899	Középfalvas	16,5	Szórvány
5	Árva-Dunajec	34392	1469	35	947,9	983	Kisfalvas	3,9	Szórvány
6	Bácska - Nyugat-Bánát	709082	34333	179	11231,2	3961	Nagyfalvas	5,1	Alacsony
7	Balaton-Felvidék	26069	1614	46	649,0	567	Aprófalvas	6,3	Alacsony
8	Bánát	491385	36837	241	8536,8	2039	Középfalvas	7,4	Átlag alatti
9	Beszterce-Gyergyó	144756	20666	56	6073,5	2585	Középfalvas	16,6	Szórvány
10	Brassó környéki	111754	11763	51	2969,2	2191	Középfalvas	11,2	Átlag feletti
11	Budapest környéki	282884	11800	44	1235,9	6429	Nagyfalvas	7,1	Átlag alatti
12	Csallóköz	52897	4741	112	931,6	472	Aprófalvas	9,2	Átlag alatti
13	Erdély	3461125	116566	3558	74089,7	973	Kisfalvas	3,6	Alacsony
14	Északi-középhegység	383023	50350	389	6572,5	985	Kisfalvas	14,3	Átlag feletti
15	Felső-Hont	39308	2371	88	1043,8	447	Aprófalvas	5,9	Alacsony
16	Fertő-Marcaltó-Zala	692479	48889	656	10265,6	1056	Kisfalvas	7,3	Átlag alatti
17	Hegyalja	573320	61948	306	7891,3	1874	Középfalvas	11,9	Átlag feletti
18	Hunyad	179699	4142	311	4293,6	578	Aprófalvas	2,4	Alacsony
19	Keleti-Felvidék	916294	44995	1717	20000,9	534	Aprófalvas	5,0	Alacsony
20	Kelet-Kisalföld	581117	60192	318	8279,3	1823	Középfalvas	11,1	Átlag feletti
21	Kiszuca	101295	52797	46	1522,1	2202	Középfalvas	54,9	Magas
22	Máramaros	335363	47571	152	9410,0	2206	Középfalvas	16,3	Magas

NR	Régió neve	Össz-népesség	Kül-területi nép.	Tele-pü-lések száma	Terület (km ²)	Átlag-népesség (fő)	Mérettípus	Külte-rületi né-pesség (%)	Külter-ületi típus
23	Mezőföld	203046	56298	79	3801,9	2589	Középfalvas	29,7	Magas
24	Miava	61318	32797	24	673,5	2555	Középfalvas	54,2	Magas
25	Moson	90406	6484	48	1930,1	1883	Középfalvas	7,5	Átlag alatti
26	Nyugat-Baranya	162603	15559	271	2791,3	600	Aprófalvas	9,8	Átlag alatti
27	Nyugati-Felvidék	615683	48205	655	9432,1	940	Kisfalvas	8,3	Átlag alatti
28	Osztrovszki-Vepor	105886	37546	56	2307,2	1891	Középfalvas	37,3	Magas
29	Partium	573311	59528	282	8764,2	2033	Középfalvas	11,1	Átlag feletti
30	Somogy	323184	58709	285	6326,5	1134	Kisfalvas	19,0	Magas
31	Szabolcs	319380	55439	153	4976,7	2087	Középfalvas	19,1	Magas
32	Tátra	53295	1570	51	1728,6	1045	Kisfalvas	3,1	Alacsony
33	Vág-Nyitra	445916	19187	751	8111,2	594	Aprófalvas	4,5	Alacsony
34	Vendvidéki és Muraközi dombság	81441	10969	157	925,1	519	Aprófalvas	13,6	Szórvány
35	Völgyesség - Kelet-Baranya	234141	23524	179	3576,7	1308	Kisfalvas	10,5	Átlag alatti
36	Zsil-völgy	48334	8740	11	898,7	4394	Nagyfalvas	32,4	Magas

Forrás: MKSH adatai alapján saját számítás.

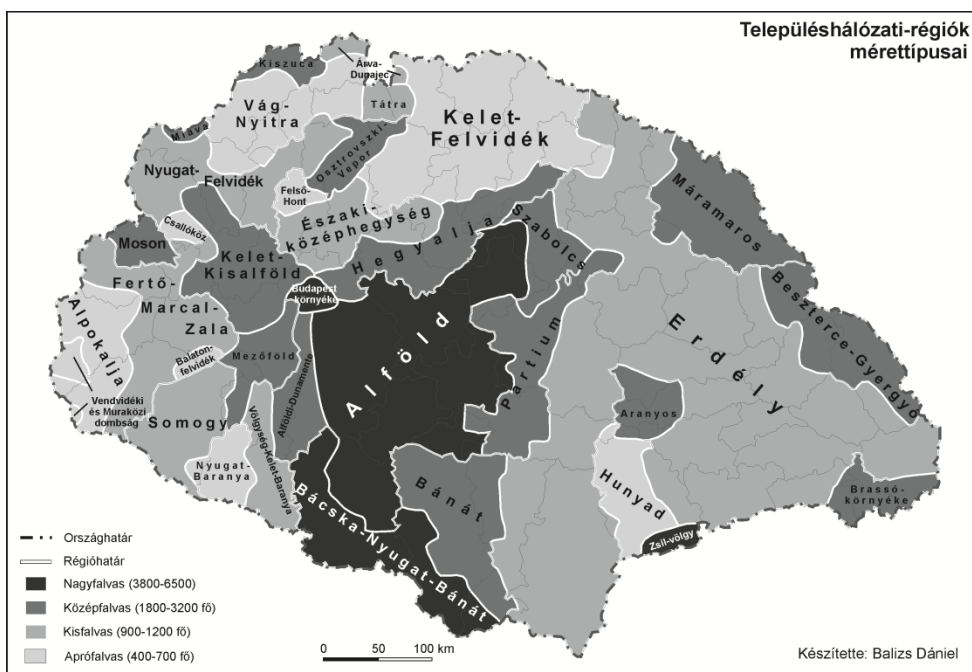
A 20. század eleji Magyarország települései nagyságkategóriák szerint igen változatos területi képet mutattak (1. ábra). 500 fő alatti aprófalvak leginkább a mai Felvidék bizonyos régióiban (Keleti-Felvidék, Vág-Nyitra, Felső-Hont, Csallóköz), illetve a Dunántúlon (Alpokalja, Vendvidéki és Muraközi dombság, Balaton-felvidék, Nyugat-Baranya) és Hunyad térségében dominánsak. A nagyobb aprófalvas régiókban azonban csak alig haladta meg a települések 50%-át az aprófalvak aránya, a legkisebbeknél meg csak 60-70% fölé. E térségek zömmel domb-, vagy hegyvidékek, alföldi jellegű aprófalvas térség csak az Ormánságban, a Csallóközben és a Kisalföld nyugati peremén volt. Aprófalvak kisebb arányban más, zömmel az előzőekkel határos térségekben is megtalálhatók. Az ország középső részén, a Kisalföld egyes területein, illetve néhány hegyvidéki régióban ugyanakkor szinte egyáltalán nem voltak aprófalvak a 20. század elején.

1.b. táblázat: A településbázisati régiók legfőbb jellemzői II.
Table 1.b: Some data of the settlement regions of Hungary, II.

Nr	Régió neve	Települések aránya a népességszám szerint (%)					Település-sűrűség (100 km ² -re)	Városok száma	Városok aránya az összes településből (%)
		5 ezer felett	2-5 ezer	1-2 ezer	500-1000	500 alatt			
1	Alföld	45,8	40,6	11,3	1,9	0,5	1,1	23	9,8
2	Alföldi-Dunamente	11,8	52,9	22,1	11,8	1,5	1,9	2	2,9
3	Alpokalja	0,5	2,4	9,4	34,4	53,2	11,7	2	0,3
4	Aranyos	3,6	30,4	41,1	16,1	8,9	1,8	0	0,0
5	Árva-Dunajec	0,0	8,6	37,1	20,0	34,3	3,7	0	0,0
6	Bácska - Nyugat-Bánát	23,5	62,6	10,6	3,4	0,0	1,6	5	2,7
7	Balaton-Felvidék	0,0	6,5	4,3	17,4	71,7	7,1	0	0,0
8	Bánát	2,5	39,4	39,0	13,7	5,4	2,8	6	2,4
9	Beszterce-Gyergyó	10,7	41,1	28,6	19,6	0,0	0,9	1	1,8
10	Brassó környéki	5,9	37,3	37,3	17,6	2,0	1,7	1	1,9
11	Budapest környéki	45,5	36,4	15,9	2,3	0,0	3,6	3	6,4
12	Csallóköz	0,0	2,7	3,6	19,6	74,1	12,0	0	0,0
13	Erdély	0,4	7,0	26,8	42,7	23,2	4,8	28	0,8
14	Északi-középhegység	0,8	6,9	24,7	42,9	24,7	5,9	4	1,0
15	Felső-Hont	0,0	1,1	3,4	26,1	69,3	8,4	1	1,1
16	Fertő-Marcal-Zala	0,6	7,2	33,5	36,7	22,0	6,4	4	0,6
17	Hegyalja	4,2	25,5	36,6	24,2	9,5	3,9	4	1,3
18	Hunyad	0,0	1,9	7,7	35,4	55,0	7,2	1	0,3
19	Keleti-Felvidék	0,2	1,6	8,1	29,4	60,7	8,6	11	0,6
20	Kelet-Kisalföld	4,1	24,2	45,6	18,6	7,5	3,8	5	1,5
21	Kiszuca	4,3	47,8	19,6	23,9	4,3	3,0	0	0,0
22	Máramaros	5,9	34,9	37,5	18,4	3,3	1,6	1	0,7
23	Mezőföld	6,3	45,6	38,0	8,9	1,3	2,1	0	0,0
24	Miava	8,3	41,7	16,7	20,8	12,5	3,6	0	0,0
25	Moson	4,2	33,3	47,9	14,6	0,0	2,5	0	0,0
26	Nyugat-Baranya	0,7	1,1	7,4	36,9	53,9	9,7	0	0,0
27	Nyugati-Felvidék	1,2	6,0	24,6	35,0	33,3	6,9	9	1,4
28	Osztrovszki-Vepor	5,4	28,6	26,8	25,0	14,3	2,4	0	0,0
29	Partium	5,3	32,6	40,1	18,4	3,5	3,2	3	1,1
30	Somogy	0,7	9,5	36,8	35,4	17,5	4,5	1	0,3
31	Szabolcs	5,9	36,6	37,9	17,6	2,0	3,1	1	0,6
32	Tátra	0,0	11,8	27,5	41,2	19,6	3,0	0	0,0
33	Vág-Nyitra	0,1	3,3	10,9	27,0	58,6	9,3	6	0,8
34	Vendvidéki és Muraközi dombtság	0,0	1,3	8,3	29,9	60,5	17,0	0	0,0
35	Völgység - Kelet-Baranya	1,1	17,9	34,1	31,8	15,1	5,0	2	1,1
36	Zsil-völgy	36,4	18,2	27,3	18,2	0,0	1,2	0	0,0

Forrás: MKSH adatai alapján saját számítás.

1. ábra: Magyarország településhálózati régiói a 20. század elején az átlagos településméret alapján
 Figure 1: Settlement regions in Hungary in the early 20th century by average settlement size

Forrás: MKSH adatai alapján saját számítás

Kisfalvak néhány aprófalvas térség (Alpokalja, Hunyad) mellett elsősorban az ezekkel határos településhálózati régiókban dominánsak (Dunántúl nagy része, Északi-középhegység, Erdély). A középfalvak (2000-5000 fő) az Alföldön és peremvidék-im érték el 30-60% közötti arányt, emellett Mosonban és számos hegyvidéki térségben, ahol a nagyhatárú településekhez jelentős külterületi népesség is tartozott (Miava, Kiszuca, Aranyos, Máramaros, Beszterce-Gyergyó, Brassó környéke). Az aprófalvas térségekben ugyanakkor középfalvakkal már csak elvétve találkozunk. Az 5000 fő feletti nagyfalvak aránya a legtöbb településhálózati régióban elenyésző, a régiók harmadában éri el a falvak 5%-át, és csak négy régióban haladja meg a 20%-ot (Budapest környéke, Alföld, Bácska-Nyugat-Bánát, Zsil-völgy), de egyikben sem jut e településtípus abszolút többségbe.

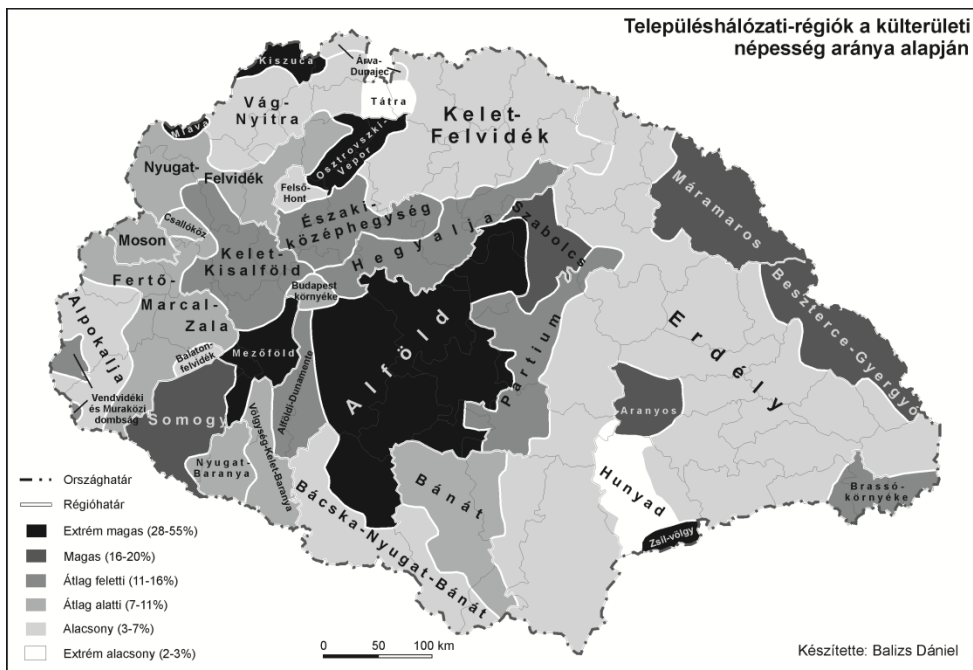
A falvak átlagos lakosságszáma alapján a településhálózati régiók négy, jól elkülöníthető csoportba sorolhatók. A korábban már felsorolt kilenc aprófalvas régió esetében az átlagos lélekszám 400-700 fő közötti. A nyolc kisfalvas (900-1200 fő) régió közé tartozik a legnagyobb, Erdély is, emellett a felvidék térségében (Tátra, Árva-Dunajec, Nyugati-felvidék, Északi-középhegység) és a Dunántúlon (Fertő-Marcál-Zala, Somogy, Völgyesség-Keleti-Baranya) voltak ilyenek. A legnagyobb csoportot a középfalvas

régiók alkotják (15 darab, 1800-3200 fő közöttiek), bár a legtöbbjük nem tartozik a legnagyobb régiók közé. E régiók elsősorban az Alföld peremi területein (Bánát, Partium, Szabolcs, Hegyalja, Mezőföld, Alföldi-Dunamente), a Kisalföldön (Kelet-Kisalföld, Moson) és a hegyvidékeken (Miava, Kiszuca, Osztrovszki-Vepor, Aranyos, Máramaros, Beszterce-Gyergyó, Brassó környéke) található. Nagyfalvas régió (3800-6500 fő) mindössze négy volt található a 20. század eleji Magyarországon, két alföldi (Alföld, Bácska-Nyugat-Bánát) mellett a két leginkább speciális régió, az egyetlen nagyvárosi agglomeráció (Budapest környéke) és az egyetlen nagyobb, összefüggő iparvidék (Zsil-völgy).

A régiók átlagos településmérete és a településsűrűség között közvetlen összefüggések vannak. Gyakorlatilag minden esetben igaz, hogy az aprófalvas régiók magas, a kistalvasok átlag feletti, a középfalvasok átlag alatti, a nagyfalvasok pedig alacsony településsűrűséggel rendelkeznek. Mindössze néhány, ritkán lakott hegyvidéki régióban alacsonyabb a településsűrűség annál, amit az átlagos településméret alapján várnánk (Árva-Dunajec, Tátra, Máramaros, Beszterce-Gyergyó), a Budapest környéki régióban pedig a nagyfalvas jelleghez képest sűrűbben helyezkedtek el a falvak.

A településméret mellett a településhálózati régiók másik fő differenciáló tényezője a külterületi népesség aránya. A korabeli Magyarországon számos részén jelentős volt a külterületi népesség, a falvak lakosságának 11%-a élt külterületen a századfordulón. A régiók valamivel több, mint felében (19) átlag feletti külterületi népesség volt található. A külterületi népesség térségenként, sőt néha még településenként is más-más típusú, jellegű, eredetű külterületi lakott helyeken élt leginkább. A leggyakoribb külterületi lakott helyek közé a tanyák (Alföld, Szabolcs, Partium, Hegyalja, Alföldi-Dunamente), a majorok (Somogy, Mezőföld, Kelet-Kisalföld, Alföldi-Dunamente, Északi-középhegység), az irtványfalvak (Kiszuca, Miava, Osztrovszki-Vepor, Máramaros, Aranyos, Brassó környéke), a valódi szórványok (Vendvidéki és Muraközi dombság, Brassó környéke, Máramaros), faluszerű szórványok (Brassó környéke, Beszterce-Gyergyó) és bányatelepek (Zsil-völgy, Északi-középhegység) tartoztak. Legmagasabb külterületi népességarányal számos hegyvidéki térség (Miava, Kiszuca, Osztrovszki-Vepor, Máramaros, Beszterce-Gyergyó, Aranyos, Zsil-völgy) mellett az Alföld (Alföld, Szabolcs) és a Dunántúl (Mezőföld, Somogy) térségében találkozhatunk (2. ábra).

2. ábra: Magyarország településhálózati régiói a 20. század elején a külterületi népesség aránya alapján
 Figure 2: Settlement regions in Hungary in the early 20th century by percentage of outskirts population

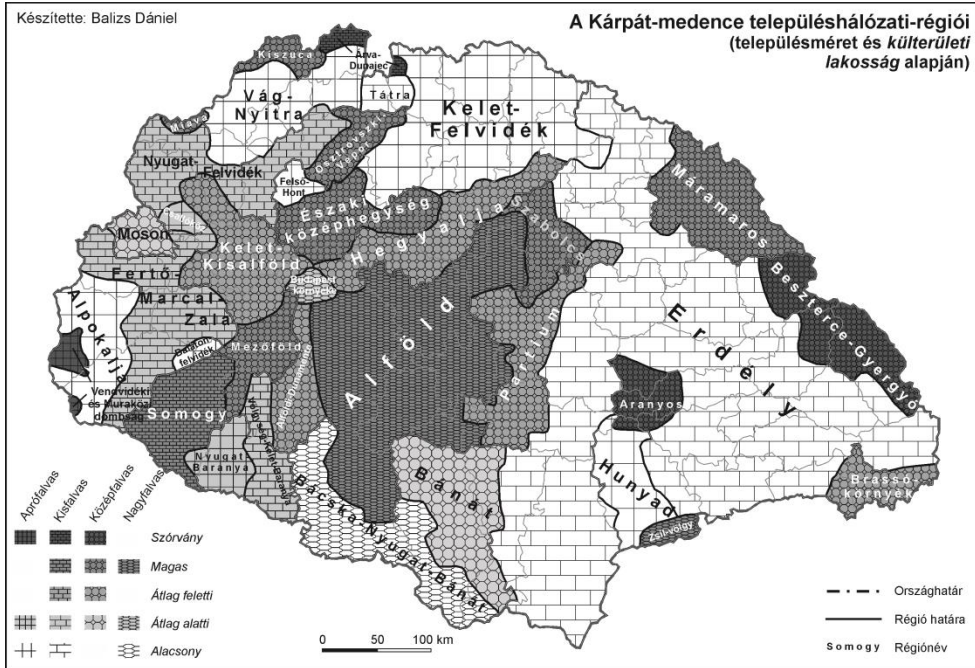
Forrás: MKSH adatai alapján saját számítás

A TELEPÜLÉSHÁLÓZATI RÉGIÓK TÍPUSAI

A lehatárolt 36 településhálózati régiót a falvak méretbeli eloszlása (átlagos településméret és a településméret-kategóriák megoszlása), valamint a külterületi népesség aránya alapján 4-4 kategóriába osztottuk. Méret alapján apró-, kis-, közép-, és nagyfalvas régiókat határolunk le, a külterületi népesség aránya alapján pedig alacsony, átlag alatti, átlag feletti és magas külterületi népességet. Mivel a szórványtelepülések esetében, ahogyan korábban utaltunk rá, a külterületi népesség aránya esetleges a korabeli statisztikákban, így célszerű volt ezekből egy különálló típust alkotni a négy külterületi népességarány kategória mellett. E két felosztás kombinációi alapján 20 (4*5)-féle típus jöhet elméletileg létre, s ebből 15 valóban létezik is (3. ábra). A következőkben típusonként elemezzük a településhálózati régiókat, külön kitérve az egyes régiók sajátosságaira. Abban az esetben, ha az adott régió városai is speciális tulajdonságokat mutatnak, azokra is utalást teszünk.

3. ábra: Magyarország településhálózati régiói a 20. század elején az átlagos településméret külterületi népesség aránya alapján (kombinált típusok)

Figure 3: Settlement regions in Hungary in the early 20th century by average village sized and percentage of outskirts population (complex types)

Forrás: MKSH adatai alapján saját számítás

1. Aprófalvas régiók alacsony külterületi népességgel (6 régió)

Típusos aprófalvas vidékek, a sűrű településhálózat következtében alig jellemzőek a külterületek. A hat régióba csaknem 3700 település tartozik, mintegy kétharmaduk 500 fő alatti, össznépességük ugyanakkor alig haladja meg a 2 millió főt. Emellett az 500-1000 fő közötti falvak aránya is magas (20-30%). Elsősorban a Felvidéken (Felső-Vág, Felső-Hont, Keleti-Felvidék), és a Dunántúl egyes részein (Alpokalja, Balaton-felvidék) jellemző a típus, de ide tartozik Erdély egyetlen aprófalvas vidéke, Hunyad is. Magyarország mai területére Vas és Zala megye középső és nyugati területei, a Balaton-felvidék, valamint az Aggteleki-Karszt, Cserhát, Észak-Zemplén térsége esik. A típusra általában kis méretű, kis külterületi népességgel rendelkező városok jellemzőek.

2. Aprófalvas régiók átlag alatti külterületi népességgel (2 régió)

Az ország nyugati felében két kisebb régió (Nyugat-Baranya, Csallóköz) tartozik ebbe a típusba, mindkettő esetében a relatíve sűrű településhálózat ellenére jelentős külterü-

leti népesség is jellemző. Mindkét térségben a majorok adták a külterületi népesség zömét. A települések 90%-a a két térségben is 1000 fő alatti népességgel rendelkezett.

3. Aprófalvas régiók szórványtelepülésekkel (1 régió)

Egyetlen, különleges régió (Vendvidéki és Muraközi dombság) tartozik ide, mely mintegy 160, zömmel aprófalut foglal magába. Földrajzilag két elkülönülő részből áll, nagyobb része a Vendvidéki-dombság területe zömmel a mai Szlovénia, kisebb részben Ausztria és Magyarország területén, a kisebb pedig ettől délre a Muravidéki-dombságban, a mai Horvátország területén, Csáktornytól nyugatra fekszik. A külterületi népesség mintegy 14%, mely azonban közel sem fedti a valós értéket. A Vendvidéki-dombságon csak mintegy 2, a Muravidéken 70% feletti a külterületi népesség a statisztika szerint. A két terület településhálózata mégis hasonló, mindkét térség tipikus szórványvidék, szinte kizárólag szórványtelepülésekből állnak. A falvaknak nincs igazi központja, belterülete, a házak nagy térségben szóródnak szét. Ha azonban tágabb területet nézünk a két térség egy nagyobb településhálózati régió része, Stájerország keleti felében, mind Ausztriában, mind Szlovéniában hasonló a településszerkezet. Magyarország mai területén a Vend-vidék falvai, illetve Vas megye délnyugati csücske (Bajánsenye, Velemér környéke) tartoznak ide.

4. Kisfalvas régiók alacsony külterületi népességgel (2 régió)

E típusba két régió tartozik, a falvak átlagnépessége 1000 fő körüli. A típus jelentőségét adja, hogy ide tartozik a legnagyobb, mintegy 3500 települést magába foglaló erdélyi településhálózati régió. A másik térség a Felvidék északi határán lévő Tátra régió, mindössze 50 településsel. Az erdélyi régió nem csak a legtöbb települést magába foglaló, hanem a legnépesebb régió is, mintegy 3,5 millió fő lakóhelye volt 1910-ben, ha a városokat nem számítjuk. Városai egyébként kicsik, kis külterületi népességgel. Az erdélyi régió nem csak a történeti Erdély nagy részét foglalja magába, hanem a Partium északi felét (Szilágy, Kelet-Bihar, Kelet-Szatmár), Kárpátalja nyugati térségeit (Ugocsa, Bereg nagy része, Ung északi fele) és a Bánát keleti részeit (Arad és Temes keleti fele, Krassó-Szörény egésze) is. E terület domborzatilag és etnikailag is igen változatos (alföldperemi területek, dombságok, medencék, hegyvidékek, magyarok, románok, németek, ruszinok), ennek ellenére a kisfalvak dominanciája mindenhol jellemző, így a három, eredetileg önálló, szomszédos településhálózati régió összevonásra került. A másik térség Liptó megye keleti és Szepes nyugati csücskét foglalja magába. A terület nagy részén az erdélyihez hasonló településhálózat található. A statisztika itt sem mutat ki külterületi népességet. A mai Magyarország területén Szatmár, Bereg, valamint Szabolcs északkeleti, tiszamenti térségei (Mándok környéke) tartoznak ide.

5. Kisfalvas régiók átlag alatti külterületi népességgel (3 régió)

Három régió a Fertő-Marcal-Zala, a Nyugati Felvidék és a Völgyesség-Kelet-Baranya tartoznak ide, összesen mintegy 1500 településsel. Mindegyik térség átmeneti, egy-egy aprófalvas vidék szomszédságában, a hegyvidéki részek peremén, részben dombvidék-

keken helyezkedik el. Természetföldrajzilag igen változatos régiók, a Kisalföld nagy része mellett a Morvamenti-síkság, Dél-Zala dombvidéke, a Bakony, a Nyitra-völgye vagy a Körmöcbánya és Besztercebánya körüli hegyek is ide tartoznak. Települések nagyság szerinti megoszlását szemlélve e típus, különösen a Nyugati-Felvidék régió hasonlít leginkább az országos átlaghoz. A külterületi népesség zömét itt is majorok adják, bár a Felvidék egyes részein megjelennek az irtványfalvak is. Magyarország mai területéről Győr-Moson-Sopron nagy része (Győr és Mosonmagyaróvár környékének kivételével), Vas és Zala keleti fele, Veszprém nagy része, Közép- és Dél-Tolna és Kelet-Baranya tartozik ide. A Fertő-Marczal-Zala vidék heterogén résztájainak településszerkezete összességében meglepő hasonlóságot mutat, így egységként kezelésük indokolt.

6. Kisfalvas régiók átlagos külterületi népességgel (1 régió)

Egy, zömmel a mai Magyarország területén fekvő régió, az Északi-középhegység tartozik ide, összesen mintegy 390 településsel. A külterületi népesség itt már 10% feletti, egyébként sokban hasonlít az előző típushoz. A külterületi lakosságot a puszták, illetve a hegyvidéki területen a bányatelepek adják. A mai Magyarország területén ide tartozik Pest megye börsönyi és Vác környéki térségei, Nógrád zöme, és a Heves-Borsodi dombság.

7. Kisfalvas régiók nagy külterületi népességgel (1 régió)

E rendhagyó típusba egyetlen régió, Somogy tartozik, csaknem 300 településsel, s mintegy 19%-os külterületi népességgel (60 ezer fő). Somogy megyében volt a legtöbb major Magyarországon, a relatíve kis településsűrűség lehetővé tette a majorok nagy számát. Sok település határában 5-10 major is létezett, 10-150 fős népességgel. Itt jegyzendő meg, hogy 1900-ban a Dunántúl külterületi népessége valamivel több, mint 300, az Alföldé valamivel több, mint 6-700 ezer fő volt a mai Magyarország területére vonatkoztatva, azaz az Alföld előnye e téren koránt sem olyan jelentős, mint gondolnánk.

8. Kisfalvas régiók szórványtelepülésekkel (1 régió)

Egyetlen, kis területű régió tartozik ide, Árva-Dunajec, mindössze 35 településsel. A történelmi Magyarország területén két részből áll, magába foglalja Árva megye északi és Szepes északnyugati csücskét. A határos lengyel területek településhálózata hasonló, ami megteremti a fizikai kapcsolatot a két magyarországi résztáj között. A térség ma nagyrészt Lengyelországhoz, kisebb részben Szlovákiához tartozik. Tipikus szórványvidék, faluszerű szórványok jellemzik, a házak rendszertelenül csoportosulnak egymás mellett.

9. Középfalvas régiók átlag alatti külterületi népességgel (2 régió)

Két, egymástól távoli térség Moson és Bánát tartoznak ide. Mindkettő zömmel síkvidék, részben német lakossággal. Összesen kevesebb, mint 300 település tartozik ide.

A falvak mindegy 80%-a 1-5 ezer fő közötti mindkét területen. A Bánát tipikus telepésfalvakkal jellemezhető vidék, a török kor után elnéptelenedett területre az udvar szabályos középfalvakat telepített. A mai Magyarország területén az ország két csücske Mosonmagyaróvár-Hegyeshalom térsége és a torontáli sarok (Deszk-Kiszombor) tartozik e településhálózati régióhoz. A külterületi népességet (7%) Mosonban a majorok, a Bánátban a majorok és a tanyák adják. A Bánát városai átlagos népességűek, kis külterületi lakossággal.

10. Középfalvas régiók átlag feletti külterületi népességgel (5 régió)

Az ide tartozó 5 régió mintegy 1000 települést és bő 2 millió embert tömörít. Nagyobb részük átmeneti régió, legtöbbször a hegységek és a síkságok kontaktzónájában. Ide tartozik a Kelet-Kisalföld (Kisalföld északi és keleti fele Érsekújvártól Esztergomig, Nyitrától Székesfehérvárig), az Alföldi-Dunamente (Tolna keleti fele, a Duna bal partja a Budapesti Agglomerációtól Bajáig), a Hegyalja (Gödöllői-dombság, Mátraalja, Bükkalja, Heves-Borsodi Mezőség, Tokaj-Hegyalja, Bodrogek), és a Partium (Bihari-sík, Arad síksági vidékei). Mindenhol a középfalvak az uralkodók, s a környező területek külterületi típusai (Dunántúl, Kisalföld: majorok, Hegyalja, Partium: tanyák). E típusba tartozik azon területek zöme, amelyek természetföldrajzilag az Alföldhöz tartoznak, de településföldrajzilag nem, s megjelennek Beluszky tipizálásában is, mint önálló rész tájak (BELUSZKY 1999), így a Bodrogek, a Duna-völgy, Bihar, Mezőség). A városok átlagos méretűek, külterületi népességszámuk általában kicsi. Az ötödik ide tartozó régió a Brassó környéki. Kis területű, mindössze 50 települést magába foglaló régió, ám így is meglehetősen heterogén. Mindegyik részén középfalvak jellemzőek, azonban a középső, barcasági területén Erdély többi részéhez hasonlóan alig van külterületi népesség. Nyugati fele, Törösvár környéke és keleti szélé, Magyarbodza térsége szörványvidék, faluszerű szörványokkal. Keleten Zágon, Papolc és Kovászna térségében a községekhez tartozó irtványfalvak növelik a külterületi népességet.

11. Középfalvas régiók magas külterületi népességgel (6 régió)

Hat, zömmel kis területű régió tartozik ide, összesen mintegy 500 települést foglalnak magukba. Az átlagos népességszámuk 2000 fő körüli, külterületi népességük viszont igen magas, 17-57% közötti. A hat régió közül négy hegyvidéki, kettő pedig síksági fekvésű. A hegyvidéki területek (Miafa, Kiszuca, Osztrovszki-Vepor, Máramaros) tipikus irtványterületek. A falvak a folyók, patakok völgyeiben, annak is az alsóbb részein helyezkednek el, a völgyek felső részén, esetleg a domboldalokban pedig irtványfalvak találhatók (kopanice, rale, lazy, risipit) (BENEDEK ET AL 2012, KOCSIS ET AL., 2012). E falvak közigazgatási önállósággal nem rendelkeztek, népességük 20-100 fő közötti, de előfordultak nagyobbak is. Egyes területeken (Kiszuca, Miafa, Máramaros) 8-10 irtványfalu is kapcsolódhat egy községhez. A Felvidék három térsége elsősorban szlovák lakosságú, Máramarosban azonban ruszinok és románok is létrehoztak ilyen településszerkezetet.

A síksági térségen a Mezőföld és Szabolcs tartozik e típushoz. Szabolcsban 19% a külterületi népesség aránya, melyet zömmel tanyák adtak, jelezve, hogy Szabolcs maga is jelentős tanyai népességgel rendelkezett a 20. század elején a relatíve sűrű településhálózata ellenére. A szabolcsi településhálózati régióhoz tartozik Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nyugati fele Nyíregyháza szűkebb térségének kivételével, de az egykori szatmári Mátészalka térségével és Hajdú-Bihar megye északkeleti csücske is. A Mezőföldön megközelíti a 30%-ot a külterületi népesség, s ezt kizárólagosan a majorok adták. E térség Fejér megye déli felét és Tolna nyugati harmadát foglalta magába, s az ország legtipikusabb majorságokkal rendelkező vidéke volt. A legnagyobb majoros település, Herczegfalva (Mezőfalva) külterületi népessége több mint 6000 főt tett ki 1900-ban.

12. Középfalvas régiók szórványtelepülésekkel (2 régió)

Két erdélyi településhálózati régió (Aranyos, Beszterce-Gyergyó) tartozik ide, 110 településsel. Beszterce-Gyergyó térségében faluszerű szórványok a jellemzők, a települések a völgyek mentén faluszerűen, hosszasan elnyúlva helyezkednek el, a telek bennük azonban ritkásak és szabálytalanok. Román és magyar lakosságú térségekre jellemző. Ilyen típusú magyar szórványfalvak a Gyergyói-, Csíki és Háromszéki-havasokban fordulnak elő. A másik hegyvidéki terület e típusban az Aranyos-völgy tágabb vidéke az Erdélyi-szigethegység területén, Torda-Aranyos nyugati felét, Kolozs délnyugati és Alsó-Fehér északnyugati csücskét foglalja magába. Tipikus szórványvidék, a falvak itt sem rendelkeznek belterülettel, nagy térségben szóródnak szét, gyakran 20-30 kisebb csoportos (átmeneti) településből állva. A statisztika itt sem tudott mit kezdeni a jelenséggel, vegyesen 0 és 100%-os külterületi népességgel jelzi a falvakat. A települések zöme egy-két kivétellel román lakosságú.

13. Nagyfalvas régiók alacsony külterületi népességgel (1 régió)

Egy régió, a Bácska-Nyugat-Bánát tartozik ebbe a kategóriába. A Bánáthoz hasonlóan telepesfalvak jellemzik, de nagyobb méretűek, az átlagnépesség 4000 fő körül van, a külterületi népesség alacsony. A régió magába foglalja a Bácska nyugati, középső és déli területeit, valamint a Bánát déli és nyugati szegélyét. A két térség településállománya igen hasonló. A régiót mintegy 180 település falu alkotja, a városállományt ugyanakkor átlagos méretű, kis külterületi népességű elemek alkotják, eltekintve Zombortól. A mai Magyarország területéről Bácsalmás, Baja és Jánoshalma térsége tartozik ide.

14. Nagyfalvas régiók átlag alatti külterületi népességgel (1 régió)

A századelő egyetlen hazai agglomerációja, a Budapesti agglomeráció tartozik ide, mely 44 községet foglal magába. Átlagnépességük 6400 fő, ez a legmagasabb érték az összes településhálózati régió között, a külterületi népesség 7%, elsősorban az elővárosi telepek adják. A 44 községből 18 1950 óta Budapest részét képezi. A térség az egyik legdinamikusabban növekvő településhálózati régió már a 20. század első évtize-

dében is, hiszen 1900-ban még csak 4000 fő körüli az átlagnépesség. A régió településsűrűsége igen nagy, annak ellenére, hogy a községek népessége is nagy.

15. Nagyfalvas régiók magas külterületi népességgel (2 régió)

Az ide tartozó két régió szinte minden tekintetben eltér egymástól, annak ellenére, hogy a két legfőbb tulajdonságuk, a községek magas átlagos népessége és a magas külterületi népességarány közös bennük. Az Alföld bő kétszáz községének átlagnépessége csaknem 6000 fő, a külterületi népességük 29%. A Zsil-völgy 11 településének átlagnépessége 4400 fő, melynek 32%-a él külterületen. Ez utóbbi Magyarország első tényleges ipari agglomerációja, népessége viharos gyorsasággal nő, 1900-ban az átlagos népesség még csak 2200 fő volt. A külterületi népesség bányatelepeken élt. A gyors növekedés a terület etnikai szerkezetében is látszik, a színromán környezetben a Zsil-völgy egy vegyes román-magyar-német vidék volt, sok más etnikummal. A térség 11 községéből hat 2000 fő alatti volt, ezeknek nem is volt külterületi népessége, az extrém értékeket a másik öt település (Livazény, Lupény, Petrilla, Petroszény, Zsilyvajdejvulkán) okozta.

Sokkal jelentősebb és ismertebb az Alföld településhálózati régió. Magába foglalta Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok teljes területét, Hajdú és Békés vármegyék zömét, Pest-Pilis-Solt-Kiskun középső, keleti és déli térségeit, Bács-Bodrog északkeleti harmadát, Heves Tiszafüredi járását, valamint Csanád, Bihar és Arad kisebb részeit. A külterületi népesség szinte kizárólagosan tanyákon élt. A községekben 340000-n éltek külterületen 1900-ban, a városokban 275 ezren. Ez utóbbi az összes városi külterületi népesség 65%-a. Az Alföld két nagy tája a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl között ekkor még nem mutatható ki számottevő eltérés sem a külterületi népesség, sem a településnagyság tekintetében. A községek 46%-a 5000 fő feletti népességgel rendelkezik az Alföldön, további 40% pedig 2000 fő feletti. Az Alföld különlegességét a városok (is) adják, a népesség 42%-a városban élt, szemben az országos 19%-kal. Ez a második legmagasabb érték a Budapesti agglomeráció után. Ugyancsak kiemelkedő a városok külterületi népességaránya, mely magasan az első, mindössze a speciális helyzetű kicsiny Felső-Hont közelíti meg az Alföldet, de ott egyetlen város a bányatelepeivel, külvárosaival jellemezhető Selmecbánya okozza a magas értéket. Az Alföld településhálózati régió zöme Magyarország mai területén fekszik, mindössze a Vajdaság északkeleti része, valamint néhány település Romániában (Nagyszalonta, Nagylak, Pécska környéke) található mai határainkon kívül.

A 20. SZÁZAD VÁLTOZÁSAI

Úgy véljük, sikerült megfelelő módon lehatárolni és jellemezni a 20. század elejének hazai településhálózati régióit. Számos olyan nyitott kérdés, amely a Beluszky-féle beosztásnál adódott, itt megnyugtató módon rendeződött. Ugyanakkor, bár e tanulmányunk nem célja, hogy részletesen elemezze a 20. század településhálózat alakító

folyamatait és azok hatásait, s az sem, hogy meghatározza a Kárpát-medence mai településhálózati régióit, néhány feltevés mégis megkockáztatható. 1920 óta a Kárpát-medencén több ország osztozik, s ennek megfelelően eltérő a statisztikai adatbázis rendszerük is. A népszámlálások nem egy időben voltak, s a statisztikai településfogalmak is eltérnek. Szlovákia és Magyarország esetében leggyakrabban egy funkcionális település alkot egy közigazgatási-statisztikai egységet, ugyanakkor Ausztriában, Ukrajnában, Romániában és különösen a délszláv államokban számos falu együtt alkot egy községet. Ezen országok esetében a belterület és külterület definíciója is eltérő, nehéz megkülönböztetni az „egyéb falvakat” a külterületektől. Mindezek igencsak megnehezítik az egységes településhálózati vizsgálatokat.

A 20. század folyamán számos település (Magyarországon és Szlovákiában is) elvesztette közigazgatási önállóságát. Egyrészt a funkcionálisan összetartozó, de korábban közigazgatásilag önálló településeket vonták össze (Alsó- és Felső-, Nemes- és Pór- előnevű falvak), másrészt számos községet városokhoz csatoltak. Néhány település fizikailag is megszűnt, de ezek száma egy országban sem sok, a Kárpát-medence egészén számuk nemigen haladja meg az 50-et (kevesebb, mint a településállomány 0,5%-a). Ugyanakkor számos új település is létrejött. Elővárosi telepek, üdülőhelyek, tanyaközségek, majorok, telepesfalvak szerezték meg közigazgatási önállóságukat, elsősorban a nagyvárosi és turisztikai agglomerációkban, valamint az Alföldön és a Vajdaságban. Mindezek következtében az aprófalvas településhálózati térségekben ritkult, a legkritikább terekben (Alföld, Bácska) jelentősen sűrűsödött a településhálózat.

A külterületi népesség jelentősen fogyott a Kárpát-medence teljes területén. Egyes tanyás térségekben (Jászság, Hajdúság, Szabolcs, romániai tanyás területek) a tanyak gyakorlatilag megszűntek. A majorok 80-90%-a elpusztult, de fogyott a cigánytelepek, szőlőhegyek, irtványfalvak népessége is. A külterületi népesség településhálózati differenciáló szerepe ma vélhetőleg lényegesen kisebb, mint száz éve.

Az általános gazdasági és urbanizációs folyamatok is jelentősen módosították a településhálózati régiókat. Az urbanizáció következtében megnőtt a valódi városok száma és népessége, így ma már a kisvárosi szint is bizonyosan külön kezelendő a községektől. Ezáltal azonban nem a településállomány 1, hanem 5-6%-át adják a városok, így vélhetőleg a városhálózat különbségei is differenciálják a településhálózatot. A falvak népessége csökkent, egyes kislefalu régiók (Kelet-Zala, Kisalföld egyes részei, Tolnai-Hegyhát, Völgyesség) aprófalvassá, középfalvas régiók (Kalocsa környéke, Bodrogköz, Borsodi-Mezőség) kislefuvassá váltak. Az ipar, a turizmus, az urbanizáció is létrehozta, vagy továbbfejlesztette saját településhálózati régióit. A Budapesti agglomeráció kiterjedt, létrejött agglomeráció Pozsony térségében is, de résztájként, alrégióként értelmezhető a Pécs, Szombathely, Kassa, Miskolc környéki településeggyüttes is. A Zsil-völgyi iparvidék mellett a Zagyva, a Sajó, a Vág völgyében is átalakult a településhálózat, a Balaton és a Magas-Tátra környékén pedig idegenforgalmi jellegű településhálózati régió jött létre a környékénél lényegesen nagyobb falvakkal. Az iparvidékek falvai, ha nem is hoztak létre önálló régiót, de népességükben növekedtek, elég összehasonlítani a századfordulón még egyvüvé tartozó Dél-Zala és Bakony településeit. A

mai kép tehát számottevően eltér a száz évvel ezelőtől, de az alapelemek, különösen a falvak méret szerinti differenciáltága, zártság vagy szórvány jellege a mai napig meghatározó elemek a Kárpát-medence településhálózatának differenciálódásában.

IRODALOM

- BELUSZKY P.** (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 584 p.
- BELUSZKY P.** (2007): Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 459 p.
- BELUSZKY P. – GYŐRI R.** (2005): A magyar városhálózat a XX. század elején. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 232 p.
- BELUSZKY P. – KOVÁCS Z.** (2012): A Kárpát-medence településföldrajza. In: Dövényi Z. (főszerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 500-561.
- BENEDEK J. ET AL** (2012): Erdély. In: Dövényi Z. (főszerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 969-1029.
- BULLA B. – MENDŐL T.** (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi nyomda, Budapest. 611 p.
- FRISNYÁK S.** (1995): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 213p.
- KOCSIS K. ET AL** (2012): Felvidék/Szlovákia. In: Dövényi Z. (főszerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 892-941.